

»Saj si jo ti prej pela —.«

»To?! —« bi se začudila. »Te pa že nisem pela.«

Nečesa bo manjkalo pri vsem. Polja res da ostanejo, ostane tudi dom. Vse je kot nekoč, samo pesmi ne bo, ki bi vse to prepajala, ne bo smeha, tega božjega blagoslova v hiši, mladostnega zdravja.

In kdo je kriv — — —. On — Marko.

In zakaj? Ker je hotel na pot, kamor ne bi smel. Marko se je zavedal te svoje krivde. Njegov krog je majhen, pot ozka.

»Matilda,« je dejal. Čutil je, da mu je oko mokro. Obrisal ga je z dlanjo. Toda potem se je spomnil, da bo poldne.

Šel je in napravil najprej za čoko malo bolj mlečno hrano in ji nesel. Z roko je očistil kopianjo, vлил iz škafa, preštel gujčke, počohal čoko po hrbtu in se smehljaj, ko je gledal drobiž, ki je lovil za vime.

»Fuj, da vas ne urečem,« je brundal. »Le kako jih boš dojila osem,« ga je skrbelo. »Ti revica —.«

Zaprl je vrata in se vrnil v svoj prazni dom — — —.

O LEVSTIKOVEM MARTINU KRPANU

BORIS OREL

I

Levstikova junaška pripovedka o notranjskem velikanu Martinu Krpanu¹ menda nima slične vrstnice v indoevropski mitologiji in šele po raznovrstnih varijantah (Krpan = kraljevič, Brdavs = zmaj itd.) se utegnemo približati njenemu mitičnemu izvoru, ki pa nas zaradi značaja splošnega vzorca nikakor ne zadovolji. Razlika med junaško-pripovedniškim značajem Martina Krpana in srbskega kraljeviča Marka ali slovenskega kralja Matjaža je pač ta, da pripovedka o Martinu Krpanu predstavlja nedozorelo narodno pesem, dočim je ciklus pesmi o kraljeviču Marku in kralju Matjažu nesporno epsko čistejši in skladnejši, ker se je neko resnično dogajanje takoj prevesilo v narodno pesem, v mitos. Problematičnost pripovedke o Martinu Krpanu ne obstoji samo v tem, da ima za svoje ozadje še preživo anekdoto, ki ne more postati bajna, ampak v verjetni in še prav nič osvetljeni domnevi, da je ta resnična anekdota o slovenskem tihotapcu prerasla neki davni mitos, ki je bil v razpadu in je imel za seboj že veliko število razvojnih stopenj. In zaradi tega dejstva je nujno sledilo, da se je pripovedka nagnila v srednjeveški turnirski prostor dveh velikanov in v pravljичno grotesknost, ki ji je satirična narava Levstikova dala plastičnejši in sočnejši izraz. Pravljичna grotesknost zvečine nastaja tam, kjer pesnikova ali ljudska fantazija šarita nad davnim, obledelim in

¹ Spis predstavlja mitološki poizkus in se zvečine opira na dejstvo, da pripovedka o Krpanu ni Levstikov izmislek.

umirajočim mitosom in kjer neke anekdotske figure ne najdejo spoja z mitosom ali še celo razbijajo njegovo kontinuiteto, kar se tiče i našega Martina Krpana i cele vrste nemških pravljic. Takega grotesknega brezdomstva je rešil Martina Krpana Levstikov živi tekst. Pa ne samo tekst, prostor malega slovenskega naroda oblikuje Martina Krpana v svoj lastni simbol, čigar razlaga raste od dobe do dobe. Ker pa je navsezadnje razlaga simbola mitos sam (J. J. Bachofen), so vse te domneve, slutnje, razlage, pretekle in sodobne, nehotè tajni sočinitelji novega mitosa, ki se je od starega povsem odmaknil in znači prestavo nekih življenjskih resničnosti v transcendentalnost in to na mitično problematične junake ali na nove življenjske like (Prešeren, Cankar, Napoleon, Lenin i. dr.). Poslednje spada v okvir poglavja »mitos in sodobnost«, danes o priliki 100 letnice Levstikovega rojstva naj nakažem le nekaj tveganih in pozkusnih črt, po katerih bi se morda dotipali do starega mitičnega jedrišča Martina Krpana, ki ima do sedaj še za ozadje pusto anekdoto o gorenjskem tihotapecu Štempiharju.

II

1. Anekdota o Štempiharju. Za primerjavo z Martinom Krpanom je ta anekdota poleg pesmi o Pegamu in Lambergarju in povesti o »Kanjosu Macedonoviću« (prim. poročilo prof. Koštiala v 13. številki »Življenja in sveta«, 1931), najzanimivejša in najznačilnejša. Pozna jo Levstik v svojih zapiskih in nanjo sta opozorila prof. Kelemina in dr. Slodnjak, nahaja se v šolskih čitankah, vendar je še ni nihče primerjal s fabulo o Krpanu. To pa ona zasluži, zaradi svoje geografije (Dunaj!) še prav posebno. Anekdoto o Štempiharju, gorenjskem Herkulu, je zapisal M. Valjavec v »Sloveniji« l. 1848, str. 176 in je v glavnih obrisih sledeča:

»V Olševku na Gorenjskem je doma »kranjski Erkul« Štempihar. (Peter Bohinjec pristavlja svojemu igrokazu »Štempihar« [Narodne igre, izdaja in zalaga Slov. Straža 1914, str. 122] pojasnilo v obliki Štempiharjevega rodovnika: Njegov priimek je Jože, rodil se je l. 1739 in umrl l. 1796, pokopan je na šenčurskem starem pokopališču, njegov rod še živi v Olševku). Je silno močan ta Štempihar in luča kamenje. Njegova dela so:

a) Kmet na Klancu nad Kranjem zida novo hišo. Štempihar pride in postavi nanjo »strešno«.

b) Fantje nakladajo težko skalo na voz. Štempihar jo igraje vzdigne in naloži na voz. (Po Bohinjcu se prej še priporoči sv. Štefanu, patronu za kamenje!)

c) Štempihar vzdigne in prevrže težak voz s sodom vina vred.

d) Štempihar je tudi velik hudomušnež in šalež. Ponoči zaobrbe vozniku voz, da drugo jutro zapelje v nasprotno smer (prim. Krpana, ki prenese kobilico in tovor!).

e) Štempiharjevega brata zapro na Brdu. Štempihar ga reši iz grajske ječe.

f) Štempihar kot tihotapec nosi s Hrvaškega tobak. (Po Bohinjcu tudi s o l l!). Loti se ga šest mejačev. (Prim. Krpana.) On pa postavi culo s tobakom na tla, potegne enemu od mejačev puško iz rok in z njo namlati vseh šest.

g) Štempihar nosi nekoč spet tobak s Hrvaškega. Gre v krčmo in zaspi, medtem ko je culo s tobakom, ki je težka »dva centa«, pustil zunaj v veži. Mimo krčme pride graščak, naloži culo na voz in jo doma zvali v svojo grajsko klet. S tem nastavi Štempiharju past, v katero pa ta ne gre, ker »on, Štempiharkmet, je tukaj modrejši, bolj prebrisane glavice«. (Prim. Krpanovo kmetsko modrost!)

h) Štempiharja-tihotapca pa naposled le ujamejo in odženejo menda na Dunaj (prim. Krpana). Tam mu pa rečejo: »Štempihar, izpustimo te, če medveda vržeš.« Na to Štempihar: »Upam ga vreči, samo torbo dajte na njegov gobec.« Prošnjo mu uslišijo in potem se zgrabita on, Štempihar, in medved (prim. Krpana in Brdavsca). Po dolgem rvanju se medved mrtev zvali na tla.

Štempihar se vrne z Dunaja. Odkar se je metal z medvedom, ni več zdrav. Njegovo junaško izživljanje obstoji le v preganjanju nočnih vasovalcev. Ti ga nekoč iz maščevanja ubijejo.«

Taka je torej vsebina anekdote o Štempiharju, ki ji je na koncu Valjavec pomenljivo zapisal še te besede: »Pač bi se dandanašni nekoliko Štempiharjev potrebovalo na Slovenskem po deželi in po mestih, posebno pa v Ljubljani, da bi spravili spod nog tiste neokretne živalice, ki so sploh znane po imenu ,nemškutarji.«

Jasno in razumljivo je, da je bil Levstiku pri oblikovanju Martina Krpana gorenjski tihotapec Jože Štempihar naravnost za vzor in Valjavčev referat prva šola, četudi je imel pred seboj drugo varijanto slovenskega tihotapca, namreč Martina Krpana z Vrha pri Sv. Trojici na Notranjskem. Možnost, da se je v zboru slovenskih tihotapecev nahajal sam Krpan, je zelo verjetna, in prav takó domneva, da delokrog njegovega junaštva ni prehajal preko mej slovenskega sveta. Tedaj je pripovedniška premaknitev Krpana na Dunaj pred cesarja in Brdavsca Levstikov domislek, ki mu je pisatelj preskrbel iztočnico v dogodku v domovini in ki je v bistvu le naslonjen na kazensko pot Štempiharja na cesarski Dunaj in na njegovo borbo z medvedom. Razen tega pa sta ta drugi, dunajski, del Krpanove pripovedke soustvarjala pisateljeva satirična narava, katere ost je vedno močno merila na Dunaj, in pa njegov psihološko izostreni pogled na problem oživitve slovenskega mitosa. Domnevam, da je prav ta pogled oznanjal Levstiku neko simbolno značilnost in globljo vzročnost, da se geografija junaških dejanj slovenskih mitičnih in anekdotskih postav porazširja na cesarski Dunaj (prim. Lambergar, Štempihar, Krpan, Sobieski na Dunaju!). Ker se je torej Levstikova stvariteljska fantazija gibala v okviru geografije slovanskih junakov in v mejah splošno znanih in veljavnih mitičnih simbolov in likov, je mitično jedrišče Martina Krpana na tak ali na drugi način razložljivo. Vedno pa bo ostalo to jedrišče domnevnost ali sporno vprašanje, kakor je sporen zlasti značaj take junaške pripovedke, kakor je Krpanova, ki visi po svojem izvoru med mitosom in anekdoto in dobro kaže na Levstikov dvodelni odnos do mitične literature. Pri nemškem ali drugem narodu bi pripovedka takega kova izginila v množici drugih sličnih in nesličnih pravljic in pripovedk, pri slovanskem narodu in še posebej pri slovenskem, pa dobiva narodnostni osvit in alegorično podobo povelicanja,

ki živi od tajne bolesti tlačenege naroda. Taka podoba je danes Martin Krpan in prav taka istrski velikan Veli Jože. Tu se navsezadnje živo načenja duhovna problematika slovenskega naroda in slovenskega umetnika-borca tipa Frana Levstika, Ivana Cankarja in Srečka Kosovela, ki stoje na isti tragični ravnini, odkoder so se razmotali njihovi osebni odnosi do bajnih junaških postav.

2. Tihotapstvo in tihotapsko ozemlje ob Jadranskem morju. Tihotapstvo predstavlja blodnjo, romanje, ki zelo nalikuje blodnji kraljeviča v pravljici ali begu ubežnega kralja v baladi. Mitolog² označuje taka dogajanja v bajki in pripovedki za mitos o mesecu, ki potuje po nebu, zgine in se naenkrat zopet prikaže v polni svetlobni obliki. In tudi solnce in bog sta v starodavnih bajkah prikazana prepogostokrat kot svetska popotnika. V teku dob in stoletij se ti solnčni in božji romarji preobrazijo v postave iz človeškega življenja, ki pa hkrati tudi v tem življenju predstavljajo blodna in zanešenjaška bitja (tihotapec, deseti brat, pregnani kralj, podjarmljeni narod itd.). Veli Jože V. Nazorja je na priliko po Benečanih opustošena istrska narava, umirajoči Veliki Pan (prim. jugoslovansko antropozofsko revijo »Upoznaj sebe«, l. 1951). Iz tujega pripovedništva naj omenim angleškega Robina Hooda, ki je tudi zaščitnik kmeta in zemlje ter po svojem izvoru mitos o Panu. Toda slovenski tihotapci opozarjajo mnogo bolj na sorodstvo z grško nego s katerokoli drugo mitologijo. (Prim. tudi vezavo Dioniza z zelenim Jurijem v Beli Krajini; Jože Debevc, Grška drama I.) Po tej blodi in roma vse polno tatov in roparjev in njihov bog je Hermes, iz česar sledi taka kulturna stopnja teh davnih narodov, da so premetenost in zvijače junakov, roparjev, tatov in ubežnikov zbudjale občudovanje, in da niso njihovega početja spremljali z npravstvenim ogorčenjem.³ Bledi ostanki tega kulta občudovanja so se ohranili do danes: slovenski tihotapci in hajduki z Balkana gredo v anekdoto in v mitos. (Prim. premetenost ruskega kmeta v pravljicah!) Odlični predhodniki tihotapcev ob Jadranskem morju so Argonavti iz grške mitologije. Mreža njihovih blodenj se je baje doteknila tudi našega ozemlja. Martin Krpan in Argonavti? Vezava je resnično narejena in skrajno fantastična. Toda zapisana je mitološka resnica, da gre v bajki in pripovedki za isti povedek, motiv, ki stalno menja svoj osebek. In dalje: Kanjoš Macedonovič in njegova fabula? S Krpanom predstavlja vejo enega in istega mitosa, mitosa o blodnji meseca, solnca, ki se bori z mrtvo in neplodno naravo. (Prim. Brdavs = Vrag.) Krpan je še nekaj več: moški oplajajoči element (prim. vodo in morje v Bachofnovi Antike Symbole u. Urreligion). Nanj po svoje opozarjata tihotapski atribut sol in verz, čeprav Levstikov:

»... kako so sol nosili
iz daljnih morskih mest...«

3. Sol Martina Krpana in sv. Štefana. Martin Krpan tihotapi preko meje sol. Slovensko tihotapstvo s soljo je zgodovinska resnica. V pri-

² Jakob Kelemina »Bajke in pripovedke slov. ljudstva«, mitološki uvod (Mohorjeva knjižnica). Ernst Siecke, »Indogermanische Mythologie«. Reclams Universal Bibliothek.

³ Ernst Siecke, Indogermanische Mythologie, str. 78.

povedki je več ali manj nevažno. O tem pa, da bi veljala sol za kak simbol, še celo ni sledu. Kako je s soljo v grški mitologiji? Zasledimo jo v mitosu o grškem junaku Belerofontu: »Divja svinja pustoši heraklejsko ozemlje. Ugonablja vse živali in ves poljski pridelek. Belerofont jo ubije. Ker pa junak za to svoje dejanje ne prejme nobenega plačila in nikake hvaležnosti, prekolne deželo in njene prebivalce ter prosi Pozejdona, naj zemlja rodi sol. Ker je zemlja postala grenka, je vse vzelo konec. Šele na prošnjo ženskega sveta se Belerofont spet obrne do Pozejdona in ga prosi, da konča pustošenje s soljo.« V neki drugi varijanti pa ubije Belerofont himero, žival napol lev napol kača, in zatem prežene Amaconke. Ker ostanejo njegova dejanja nepoplačana, gre k Pozejdonu, ki z morjem poplavi deželo. Johann Jakob Bachofen, nemški mitolog in predstavnik historične psihologije simbolov, razlaga ta mitos o Belerofontu, soli in morski vodi zelo globoko in približno takole: »Voda je oplajajoči element. Če se druži in meša z žensko zemeljsko gmoto in jo tako pregnete, da je zmožna ploditi, tedaj nastaja na temnem dnu zemeljskega življenja zarodek. Tako je razmerje med oceanom in zemljo in tako med možem in ženo. Kdo ima v tej spojitvi prvo mesto? Kateri del naj zagospoduje nad drugim, ali Pozejdon nad zemljo in mož nad ženo ali obratno? V mitosu o Belerofontu se ta boj prikazuje: Belerofont in Pozejdon skušata priboriti zmago očetovemu pravu. Ali pred znakom maternosti se oba premagana umakneta. Ne za pustošenje, ampak v oploditev snovi naj služi sol vode, vsebina in simbol moči moža. Snovnemu principu maternosti pripada zmaga nad nesnovno, buditeljsko močjo moža.« (J. J. Bachofen: *Urreligion u. antike Symbole*, II. Band, str. 166—169. Reclams Univ. Bibl.)

Sol pa je tudi v grških obredih in šegah dobila svojstven pomen (prim. *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, A. Bertholet u. Ed. Lehmann, 1925). Tako n. pr. z morsko vodo čistijo smrtno hišo, trosijo po njej sol, ker imata morska voda in sol očiščujočo moč. Nekaj podobnega glede soli vznikne pri indskih obredih, dočim je pri Japoncih sol v družbi darov pomenljiv žrtven dar in se ponaša v njihovi mitologiji (prim. Shio-Dzuchi, slana reka, morje) s svojevrstnim simbolom, ki se ne razlikuje mnogo od Belerofontovega. Blagoslovljenje soli v rimsko-katoliški cerkvi na praznik sv. Štefana pa je preneseni obred japonskih solnih žrtvenih darov. V katoliški cerkvi je sol ob krstu simbol modrosti, na praznik Sv. Štefana pa predstavnik jedil, torej zemlje in plodnosti (prim. kruh in sol pri Rusih ali Srbih!).

Kako naj spravimo sol iz Belerofontovega mitosa v zvezo z ono, ki jo Martin Krpan utihotaplja na svoji kobilici preko meje? Na prvi pogled se zdi tak poizkus resda smešen, nezmisljen in kočljiv. Toda začnimo najprej s takim umovanjem: Krpan s soljo je podoba kmeta, ki prebiva na plodni zemlji. Prebivanje na tej zemlji in njeno mirno obdelovanje pa mu ogrožata dva: srednjeveška plemiška gospôda in Turek, ki privihra v deželo. (Prim. povest Julija Slapšaka: *Turki pred sv. Tilnom!*⁴) Zvijača mu je čestokrat edino branilno orožje, varovalna barva. Potem ko premaga Brdavsca na Dunaju,

⁴ Jan Legova mladinska knjižnica, 1915.

poprosi cesarja za pismo, ki mu dovoljuje brez skrbi prevažati sol, to je: v miru obdelovati svojo domačo zemljo. Krpanov moški element v svitu mitosa o Belerofontu in Pozejdonu pa pride ob spornem drevesu na Dunaju tudi do svojega izraza. Krpan se zaplete zaradi posekane lipe v spor s cesarično, ki je nikakor noče vzeti za ženo, kar ga močno odmakne od stereotipnih pravljicnih kraljevičev, ki se po srečnem boju z zmajem vedno oženijo s kraljično ali princeso. (Na drugi strani bi lahko otvorili vezavo Levstikovega moškega elementa s Krpanovim.) Ali vendar — to so brezupne, nepotrjene hipoteze!

Žarek neke večje resničnosti Krpanove soli se nam utrne ob — Štempiharju. In sicer ne v Valjavčevem pismenem izročilu v »Sloveniji«, nego v Bohinjčevem igrokazu »Štempihar«. (Pripominjam, da je bil P. Bohinjec župnik v Dupljah in da je anekdoto o Štempiharju najbrže bolje poznal kakor Valjavec.) Bohinjčev igrokaz v bistvu podaja slabo in diletantsko dramatiziran koncept anekdote o Štempiharju. Spričo vrtenja okrog Krpanove soli je nad vse važen in značilen II. prizor II. dejanja str. 91, v katerem se med Štempiharjem in dvema fantoma razplete tale pogovor:

(Štempihar se pripravlja, da dvigne kamen na nosilke. Likosarjev pravi, da je »vražast« kakor njegov oče.) Nato:

Štempihar: Vražast je, ali zato jaz nisem vražji. Fantje, vi preveč svetnikov pokličete, pa se vrag vmes pomeša. Jaz pa bom poklical samo enega. Odstopite! (Vzdigne kamen in ga postavi na nosilke.)

Šravfkov (proti fantom): Svetega Štefana je poklical, ker je patron za kamenje. Ali ni Potratov pravil, da ima Štempihar v malhi kamen svetega Štefana?

Potratov: Aha, blagoslovljeno sol sv. Štefana!

Štempihar: Prav imaš, fant. Sol nosim jaz sam s Hrvaškega, blagoslovi mi jo pa šenčurski kaplan na svetega Štefana dan v Srednji vasi...

In na Gorenjskem ima sol še dandanes pomen kamenja. Ker je bil sv. Štefan kamenjan, je sol pomenila kamen, oziroma obratno, kamen sol. Take pomenske preobrazbe spadajo v območje pri nas neobdelanih legendarnih anekdot. V Ljubnem na Gorenjskem n. pr. poznajo sledečo anekdoto: »Nekoč sta dva v družbi srečala svojega sovražnika. Pa reče prvi: No, ali ga ne boš? Drugi mu odvrne: Ne! V žepu ima kamen sv. Štefana (sol sv. Štefana).

Ali se nam v Bohinjčevem prizoru in v gorenjskih legendarnih anekdotah mar ne razodeva svojstveni pomen soli? Krpanova sol prejema potemtakem nova oporišča in ponovno verjetnost, da je iztrohneli simbol Belerofontovega mitosa, ki se ob zgodovinski resnici tovornikov in tihotapcev in ob veri v čudežno sol sv. Štefana nenadoma počne raztezati v senco svoje prvobitnosti. Pri Štempiharju je kar očitno sol sv. Štefana (odnosno kamen, ki ga junak vzdiguje, prim. Krpan = krpa zemlja = die harte Erde) simbol moškosti, junakove moči in tihotapske napadalnosti, a hkrati še zaščitna znamka, nekaj škapulir.

Groteskno napadalno funkcijo soli najdemo drastično ponazorjeno v srednjeveškem fantastičnem moralistično-satiričnem eposu Francoza Rabelaisa

»Gargantua in Pantagruel«. (V njem je doma zlodej iz »Pohujšanja v dolini šentflorijanski«.) V poglavju: Kako premaga Pantagruel Dipsode (žejne) in velikane, nosi junak od morja (!) ladijski rešilni čoln, napolnjen s soljo. V boju z velikanom-volkodlakom uporablja junak sol na ta način, da jo z vso silo meče sovražniku v obraz, da ta oslepi. Odkod to redko napadalno orožje v Rabelaisovem epu? Je mar satira na sol? Vendar se tudi v tem epu prikazana zunanja funkcija soli v podtalnosti sklada z njenim skrivnostnim pomenom.

In kako je končno s soljo pri slovenskih tovornikih in tihotapcih? Ali niso vse te anekdote in pripovedke o tihotapcih-junakih nastale zaradi tega, ker so ravno sol prenašali preko meje? Kje imata njihova nepremagljivost in neranljivost svoj vir in početek? In kje njihova junaška dejanja? Ali ne prevzema morda sv. Štefan, patron slovenskih tihotapcev, podobo neskončno daljnega potomca nekega grškega boga?...

Iz svetline smo stopili v mitično temo in vse nam zdajci postaja zagonetna skrivnost. To pa je velika posebnost mitosa, namreč: čim nemirneje in vneteje vrtaš v njegove mračne, zasute predore, tem bolj se zavija v nerazrešljivo skrivnostnost in tem hitreje beži pred našimi slutnjami. Sporne primerjave in iskanja po grški mitologiji v luči Bachofnove razlage so nam prav za prav pojasnila legendarni značaj anekdote o Štempiharju in o Krpanu, ki se na njenem dnu skriva pomenljiv religiozni simbol. Od njega in njegovega pomena šele bi se utegnili dotipati do neke resnične in edino prave mitične iztočnice blodenj slovenskih tihotapcev in junakov.

BELIJAL

MIRAN JARC

...slednjič se je vendarle posrečilo aretirati nevarnega pustolovca, ki je odvedel hčerko M. S. iz višjih slojev naše družbe...

Iz poročila v dnevniku.

Na stopnišču v slabotnem odsevu edine žarnice v pritlični veži se je Bal pridružil trem mladim ljudem v živahnem pogovoru. Pred njim in za njim vro glasne, veseljaške gruče nalepotičenih žensk, uradnikov, trgovcev, častnikov, ljudi vseh višjih vrst, ki so, čeprav opravljeni slavnostno, podobni beguncem, katere je neznana sila zbrala in pognala med te zidove kakor v varno sotesko.

Bal se je ustavil v zidnem okviru ozke vdolbine, ki je bila najbrž nekoč shramba. Skoz okroglo lino se vidi v viharo noč, prepreženo z bliski. Vejevje stiskajočih dreves se upogiblje in lomi, gromi in streli se potapljaajo v bučanju naliva, ki preti preplaviti ves svet.

Tem nočem ni več konca. Vsi žive samo še plašno pričakujoči. Nenadni požari, ki jim nihče ne najde vzroka, prav tako zagonetne železniške nesreče,